

ОСТАННІЙ РОМАН ІВАНА БАГРЯНОГО

Іван Багряний — одна з постатей української культури, цікавих перш за все своєю суперечливістю і небажанням укладатися у звичні схеми. Протестант і творець, лідер харизматичного типу¹, він ділив людей на вірних прихильників і лютих ворогів. Ще у 20-і роки молодий Багряний своїми книгами «Чорні силуети» (1925) та «Ave Maria» (1929) започаткував український самвидав. Деякі дослідники вважають його найпопулярнішим письменником літератури української еміграції. Кожен його твір викликав гарячі дискусії, вочевидь, митець заторкав актуальні теми. Його п'єси «Морітурі» (1947) і «Розгром» (1948) режисер Ростислав Василенко ставив в Австралії і, пізніше, в Україні. Його памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946), романи «Тигролови» (1944) та «Сад Гетсиманський» (1950) перекладені багатьма європейськими мовами, здобувши прихильні рецензії в десятках чужинецьких видань, серед яких такі, як «Нью-Йорк Таймз», «Фігаро Літерер» та ін. 1963 року спеціальна комісія вживала заходів щодо надання Багрянному Нобелівської премії, але смерть письменника ці заходи припинила. Скоро мине десять років, як і українотерений читач отримав змогу знову ознайомитися з його творами. За цей період було зроблено немало: вийшла друком більшість багрянівських текстів, а «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Огненне коло» (1953) і ряд поезій уже витримали кілька видань; за біографією Багряного був знятий документальний фільм, а за романом «Сад Гетсиманський» — художній. За його творчістю у ХДНБ ім. В.Короленка складено покажчик літератури², захищений ряд дисертацій; постать Багряного надихнула деяких діаспорних і місцевих митців на написання художніх творів³. Все це дозволяє стверджувати, що І.Багряний є помітним культурним явищем, яке переросло рамки тільки літератури.

Деякий час вважалося, що останнім романом письменника є «Людина біжить над прірвою», який був опублікований 1965 року, після смерті автора. Проте з'ясувалося, що текст «Людина біжить над прірвою» був написаний 1948-1949 років і переданий Багряним на

¹ Українська революційно-демократична партія (УРДП-УДРП): Збірник матеріалів і документів / Упоряд. О.Коновал. — Фундація ім. Івана Багряного, 1997. — С. 24, 160, 163, 165.

² Український письменник і політичний діяч Іван Багряний (1906-1963). Бібліографічний покажчик. — Харків: ХДПУ ім. Г.Сковороди, ХДНБ ім. В.Короленка, 1996. — 48 с.

³ Мальяр П. Серце (Новеля). Пам'яті І.Багряного // Яка краса: відродження країни. Альманах українського Братнього союзу. — Скрантон, Па: Народна воля, 1979. — С. 186-188; Ситник М. Комбриг (Іван Багряний) // Українське слово. Б. м., Б. р., Б. с. // Київський державний архів-музей літератури і мистецтва (далі — КДАМЛМ). Фонд 1186. Оп. І. Спр. 91. — Арк. 1-3; Галкін О. Изгой: Поема. — Лебедін: Білий лебідь, 1996. — 171 с.

зберігання Василеві Гришку, другу і товаришу по партії. Тому останнім романом Івана Багряного є «Маруся Богуславка» (1957), перша частина, як прийнято вважати, незавершеної трилогії «Буйний вітер».

Про історію написання цього тексту довідуємося з листування письменника та стенографії читацького «суду», котрий відбувся 1958 року. Багряний повідомив, що ідея роману виникла ще 1960 року і перша частина, «Маруся Богуславка», має готувати читача до основної дії, містити зариси персонажів, друга частина — містити головну дію, а в третій має відбутися розв'язка всіх вузлів і колізій, причому повість «Огненне коло» може правити за кінець третьої частини. Письменник неодноразово стверджував, що всі три частини написані в чернетці, проте він не квапиться із виданням, бо не хоче випускати «сиру річ»⁴. Наводячи приклади роботи всесвітньо відомих прозаїків, Багряний скаржився на брак часу, який не дозволяв йому в повній мірі відбити свій задум у тексті. Устиг автор видати тільки перший том, «Марусю Богуславку». Літературознавець Григорій Костюк свідчить, що після смерті письменника в санаторії Сан-Блазієн (Німеччина) всі шухляди стола в його палаті були завалені частинами рукопису другого тому. Багрянознавець Олександр Шугай висуває гіпотезу, що роман «Людина біжить над прірвою» може правити за другий том. Сподіваємося, що архів Івана Багряного в УВАН (Нью-Йорк) колись заповнить білі плями трилогії «Буйний вітер».

Говорячи про думку літературної критики, треба зазначити, що ця думка, на жаль, в основному залежала від політичної позиції автора. З ранньої творчості Багряного відома тільки одна прихильна рецензія⁵, а вже 1931 року критик О.Правдюк очолив справжнє полювання на молодого поета, назвавши його «співцем куркульської ідеології»⁶. В діаспорній критиці багато робіт також пронизані упередженістю до Багряного як до політичного противника⁷. Поряд із цим, ряд учених дав високу оцінку його доробку. Найважливішими вважаємо спробу системного вивчення багрянівської спадщини пера Ю.Войчишин⁸, праці з дослідження стилю його творчості⁹, аналізу

⁴ Ромашко А. Суд над «Марусею Богуславою» // Українські вісті. 1958. Ч. 36. (11 трав.). — С. 1.

⁵ Ярмолинський І. Рец. на кн.: І.Багряний. Скелька // Металеві дні. 1931. № 5. — С. 86-87.

⁶ Правдюк О. Куркульським шляхом // Критика. 1931. № 1. — С. 83.

⁷ Задеснянський Р. Критичні нариси. — Б. м.: Українська критична думка, Б. р. Т.6. — С. 92-115; Наддніпрянець В. На літературному базарі / Передм. П.Гонтаря. — Мюнхен, Нью-Йорк: СВУ, 1963. — 163 с.

⁸ Войчишин Ю. Іван Багряний: Літературно-бібліографічна студія / Вступ. слово К.Біди. — УВАН: Вінніпег; Оттава, 1968. — 87 с.

світоглядних тенденцій¹⁰ та психологічних основ творчості¹¹. Майже неупереджений погляд на багрянівську творчість зустрічаємо в основному в чужинецькій критиці та академічних дослідженнях останнього часу¹².

Якими ж були відгуки літературознавців щодо «Марусі Богуславки»? Окрім політичної упередженості, другою їх хибю (можливо, навмисною), був аналіз багрянівських текстів із позицій реалізму. Ключовим до розуміння цього роману є твердження, що він «не є реалістичним[,] а ще менше соціальним»¹³. На думку літературознавця Вадима Сварога, важливими ідеями твору є «Трагедія романтичних натур в абсолютно неромантичному світі» та «інстинкт свободи», який народжується у приспаній совісті українців при зустрічі з п'єсою з української старовини¹⁴. «Маруся Богуславка» — романтичний твір, і головна героїня, акторка Ата Дахно/Діденко, «— це само уособлення романтичного героя творчості Багряного взагалі»¹⁵. Важливою відмінністю цього роману від попередніх творів автора є показ не поодиноких індивідуальностей, а людських спільнот (військо під час маршу, фізкультурники, колгоспники, театральні глядачі). Причому одні дослідники вважають, що «Збірноти людські під пером Багряного — це окремі живі істоти, столикі і стоокі, наділені тими самими психічними перцептивно-реактивними якостями, як окремі індивідуальності»¹⁶, інші ж (В.Наддніпрянець) — що народ у Багряного «знеособлений і узагальнений, як слимак».

Щодо недоліків тексту, то тут багато зауважень дістала мова «Марусі Богуславки» (як, власне, й мова решти багрянівських текстів). Наведемо цитату з одного з непримиренних противників Багряного: «Ця багрянівська мова примітивних людей, засмічена мовними вульгаризмами[,] знаходиться часто в цілковитому протиріччі з ступенем розвитку і особистістю його героїв і, в значній мірі, сама ця знівелійована[,] спрощена мова робить з них незугарні,

⁹ Шерех Ю. (Шевельов). Стилі української літератури на еміграції // МУР: 36. 1947. Ч. 1. — С. 54-80.

¹⁰ Гришко В. Невгасна віра в людину: Творчий профіль Івана Багряного та його посмертна книга // Багряний І. Людина біжить над прірвою. — Новий Ульм; Нью Йорк, 1965. — С. i-viv.

¹¹ Шлемкевич М. Проводжаючи Івана Багряного // Сучасність. 1976. № 1. — С. 38-43.

¹² Льницький М. Українська повоєнна еміграційна поезія. — Львів: ЛОУНМІС, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. — 116 с.; Астаф'єв О. Лірика української еміграції: еволюція стильових систем. — К.: Смолоскип, 1998. — 313 с.; Шерех (Шевельов) Ю. Я — мене — мені (і довкруги). Т. 2. В Європі. — Видання часопису «Березіль», В-во М.П.Коць, 2001. — С. 177-181.

¹³ Д.А. Романтизм поза Україною // КДАМЛМ. Фонд 1186. Оп І. Спр. 84. — Арк. 1.

¹⁴ Сварог В. Про мертве і про живе // Нові дні. 1958. Ч. 100, трав. — С.9, 10.

¹⁵ ОТ (Тарнавський О.). Письменник 1957 року // Листи до приятелів. 1958. Ч. 3, берез. — С.7.

¹⁶ Овчаренко М. Новий роман І.Багряного // Овид. 1958. Ч. 6. — С. 27.

плякатні маски, штучно закам'янілі і трафаретні»¹⁷. На думку критиків, жаргонізованість багряннівської мови йде від Миколи Хвильового¹⁸. Саме там ми зустрічаємо суміш галіцизмів і русизмів, характерних для Багряного, причому в останнього вульгаризми зустрічаються і в авторській мові. Причинами цього можуть бути брак культури автора, масовість його творчості, віра у власну непомильність або й неувага до формального плану твору: «Грішний я... щодо форми, не ставлю її понад усе. Бо розумію значення літератури дещо інакше. Головне для мене — не викликати замилювання формою одного, а зворушити серця багатьох... Мова? Для мене словникова мова не звучить. <...> Одначе, я не дозволив би жадному редакторові «пописувати» мої провінціаналізми, виправляючи їх»¹⁹.

З подібних причин має місце і непроробленість матеріалу, перевантаженість елементами і описовістю, брак чуття форми, від чого «Маруся Богуславка» радше нагадує збірник новел, де розділи є окремими есеями. Щодо системи персонажів, то тут найповажнішими заувагами є шаблонність, трафаретність. Позитивні герої ідеалізовані й пласкі; на думку критиків, класовий підхід заважає письменникові відбити складність внутрішнього світу окремої людини, призводить до таких прикрих моментів, як, наприклад, відмова від української націоналістичної інтелігенції початку ХХ століття, помітна в гротескових постатях «бивших людей» — петлюрівців, автокефалістів, просвітян (Михайло Барат, Сметана, продавці на ринкові). Найкоректніше ці зауваги виражені в побажанні Багряному одного з дослідників перейти від розтріпаності Хвильового до стриманості Юрія Яновського²⁰. В той же час дослідники відмічають такі переваги «Марусі Богуславки»: з мистецького боку епізоди об'єднані в одне ціле сильним романтичним струменем; в цьому тексті Багрянний проявляється як глибокий художник-пейзажист, серед звичних сцен трапляються й новаторські (парад фізкультурників чи образ церкви-музею з директором-сексотом). Часто відмічають високе громадянське звучання твору: автор наголошує на невмирущості української людини²¹, яка шукає загублену національну правду²². В той же час митцеві притаманний оптимізм, прагнення до

¹⁷ Наддніпрянець В. На літературному базарі / Передм. П.Гонтаря. — Мюнхен, Нью-Йорк: СБУ, 1963. — С. 119.

¹⁸ Ромашко А. Суд над «Марусею Богуславою» // Українські вісті. 1958. Ч. 36. (11 трав.). — С. 4.

¹⁹ Там же. — С. 5.

²⁰ Д.А. Романтизм поза Україною // КДАМЛМ. Фонд 1186. Оп I. Спр. 84. — Арк. 5.

²¹ Там же. — Арк. 3.

²² Овчаренко М. Новий роман І.Багряного // Овид. 1958. Ч. 6. — С. 27.

ушляхетнення людей, наголос на внутрішній чистоті й моральності своїх позитивних персонажів. І цей гуманізм, ця віра в людину мають навіть релігійне забарвлення: авторська віра в людину протиставляється «матеріалістичному атеїзму Леніна та екзистенціальному атеїзму Сартра»²³. Такий кут бачення дозволяє авторові перерости партійну боротьбу (розповідь про братську могилу (синонім «сирої землі»), котра не визнає партійних наличок, приймаючи до своїх обіймів всіх «своїх синів»²⁴), та конфесійну ворожнечу: на думку Багряного, Бог вищий за людські уявлення про Нього і живе в кожній щирій, творчій душі. Внаслідок цього, великою перевагою «Марусі Богуславки», на думку дослідників, є захист віри, релігії, церкви. Поряд із національною правдою герої цього твору шукають і Божу правду. Дозволимо собі наприкінці навести велику цитату: «Мало хто з наших письменників, що вийшли з-під советського режиму, підходить до релігійного питання так близько, як Багрянний. Релігію розглядає він не як зовнішньо-обрядову справу в її естетико-чуттєвому аспекті, а як органічну потребу людської душі, що її не може здушити ні систематичне ламання людського духа, ні найцинічніша безбожницька пропаганда, так плястично зображена в одному з розділів... («Герой унікальний», 217).

Щоправда, герої Багряного не мають чіткого уявлення про християнського Бога (бо й звідки вони його можуть мати!), але проблема шукання Бога, правди, справедливості означає для них вихід «з трагічного душевного провалля», «в цій епосі страху й порожнечі»²⁵.

Сподіваємося, що читач отримав хоча б поверхове уявлення про складний і контраверсійний роман Івана Багряного «Маруся Богуславка». Можемо лише побажати йому задоволення від власної мандрівки по широтах цього цікавого тексту.

²³ Губаржевський І. Світоглядний контур Івана Багряного крізь призму його роману «Маруся Богуславка» // Молода Україна. 1965. Ч. 122. — С. 8.

²⁴ Багрянний І. Буйний вітер. Кн. 1. Маруся Богуславка. — Мюнхен: Україна, 1957. — С. 178-181.

²⁵ Овчаренко М. Новий роман І.Багряного // Овид. 1958. Ч. 6. — С. 27.